

זכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן-חורין, והן יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל.
(מתוך חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, סעיף 1)

חירות, שוויון, תורה | אֵלוֹן אהרונִי תגובה למאמרו של יותם משה הלפרין

הזכות לחירות ולשוויון

במאמרו 'עם, ארץ, חירות'¹, הציג יותם משה את תפיסת החירות על פי התורה, במאמר זה ברצוני לנסות לחלוק על תפיסת ה'חירות' שרואה יותם בתורה ולהציג את הבנתי במקורות. במאמר אסקור את תפיסת החירות הרווחת בעולם המערבי ואעמת אותה עם תפיסת התורה.

כאשר אנו באים לעסוק בשאלת העבדות בפרט, ובשאלת החירות והשוויון בכלל, עלינו להתחיל מדיון על ערכי היסוד עליהם מבוססת התרבות המערבית המודרנית ועל היחס בינם לבין ערכי התורה.

'חירות' ו'שוויון' הינן שתי זכויות המשחקות תפקיד משמעותי בשיח הציבורי. שילובן של שתי תכונות אלו הוא היוצר את מונח החירות בשפת היומיום שלנו,² אחת הסיסמאות של המהפכה הצרפתית - 'חירות, שוויון, אחווה', מהווה את הבסיס ל'ההכרזה לכל באי עולם' של האו"ם: "כל בני האדם נולדו בני חורין

¹ 'עם, ארץ, חירות'. יותם משה הלפרין, אביע 17, עמודים 31-19

² המונח חירות לבדו מאפשר שעבוד של אדם אחר כאשר לאדם המשועבד אין את היכולת לכלכל את עצמו (הגישה הקפיטליסטית בטהרתה).

ושווים בערכם ובזכויותיהם. כולם חוננו בתבונה ובמצפון, לפיכך חובה עליהם לנהוג איש ברעהו ברוח של אחווה".³ זכויות אלו נקראות בימינו 'זכויות טבעיות'.

מניין הגיעו זכויות טבעיות אלו? זוהי מחלוקת בין שניים מההוגים המדיניים הגדולים של העת החדשה, תומאס הופס⁴ וג'ון לוק.⁵ הובס, בספרו 'לווייתן', תופס את המדינה כלווייתן - בריון שמטרתו למנוע אנרכיה, אנרכיה הצפויה לשרור במידה ולא יהיה גורם בעל כוח המונע מבני האדם לנהוג באופן טבעי.⁶ לוק, לעומתו, בספרו 'על הממשל המדיני', טוען את ההפך: לאדם באופן טבעי יש את הזכויות לחירות ולשוויון. לטענתו, האדם שלפני היווצרות המדינות חי כפרא אצילי⁷ ושמר על זכויות אלו, ועל כן על המדינה כגוף למנוע את שלילת זכויותיו, זכויות אשר היו קיימות לפניו ובלעדיה. המדינה, אליבא דלוק, נוצרה מכורח קיומם של בני אדם 'פגומים' ('תפוחים רקובים') הרוצים לפגוע בזכויותיהם של אנשים אחרים, ואין לה זכות לפגוע בזכויות האנשים ה'תקינים'. כפי שניתן לראות, ה'הלכה' נפסקה במקרה זה כג'ון לוק - ה'זכויות הטבעיות' מהגדרתן הן אקסיומה, דבר המוטבע בכל אדם באשר הוא אדם מעצם הגדרת היותו אדם (הרי זכויות אלו שמורות גם לרוצחים ולאנסים, שלא חוננו במצפון או בתבונה).⁸

זכויות החירות והשוויון משחקות תפקיד גדול בהיסטוריה של העולם המערבי. כבר בתחילת המאה ה-13 נאלץ ג'ון מלך אנגליה לחתום על ה'מגנה כרטה'.⁹

³ התרגום מתוך ויקיפדיה העברית.

⁴ תומאס הובס (1588-1679) היה פילוסוף אנגלי שעסק רבות בפילוסופיה פוליטית. ספרו העיקרי, 'לווייתן', תומך בשיטת שלטון של שליט יחיד ריבוני, וגרם לגירושו מחצר המלך האנגלי הגולה צ'ארלס השני בחזרה לרפובליקה של קרומול.

⁵ ג'ון לוק (1632-1704) היה פילוסוף אנגלי. עסק בין היתר בפילוסופיה פוליטית. ספרו העיקרי הוא 'על הממשל המדיני', נחשב לאחד מהגורמים למהפכה הצרפתית.

⁶ בדומה למאמר המשנה: "ר' חנינא סגן הכהנים אומר: הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו" (אבות פרק ג', משנה ב').

⁷ 'הפרא האציל' הוא מונח מתוך ה'פרימיטיביזם' - תפיסה פילוסופית הגורסת שכל בני האדם טובים במהותם, והתרבות המערבית היא שגרמה להשחתתם.

⁸ מהו אותו אדם? מדוע לאדם יש זכויות אלו ולא לבע"ח? האם האדם יכול לאבד זכויות אלו? שאלות אלו נותרות ללא מענה.

⁹ מסמך המצמצם באופן משמעותי את סמכויות המלך ומנגד מחזק את מעמד האצולה.

במאה ה-18 התרחשו המהפכה הצרפתית והכרזת העצמאות האמריקאית אשר סבבו שתייהן סביב הזכויות לחירות ולשוויון.¹⁰ בתור דוגמא אביא קטע מהכרזת העצמאות האמריקאית:

מקובלות עלינו אמיתות אלה כמוכחות מאליהן, שכל בני-האדם נבראו שווים, שהבורא העניק להם זכויות מסוימות שאי-אפשר לשלול מהם, וביניהן הזכות לחיים, לחירות ולרדיפת האושר. כדי להבטיח זכויות אלה מוקמות בקרב בני האדם ממשלות, השואבות את סמכויותיהן הצודקות מהסכמתם של הנשלטים, ובכל פעם שצורת ממשל כלשהי הופכת הרסנית ביחס לזכויות אלו, הרי שזכותו של העם לשנותה או לבטלה, ולהקים ממשלה חדשה, שיסודותיה מושתתים על עקרונות אלה.¹¹

אולם, הצהרות זכויות אלו עדיין לא היו מוחלטות; ה'מגנה כרטה' העניקה זכויות רבות לאצילים, אך הותירה את האדם הפשוט כמשרת המשועבד לאציל וחסר זכויות כנגד גחמותיו. המהפכה הצרפתית העניקה זכויות בעיקר לבעלי הממון, תוך פגיעה בכל שאר הגורמים (ביניהם מעמד הפועלים אשר היווה את רוב העם הצרפתי באותה תקופה), וכתשעים שנה לאחר הכרזת העצמאות האמריקאית, העבדות הייתה עדיין חוקית לחלוטין בכל מדינות הדרום.¹²

לאחר ההצהרה על שחרור העבדים בארה"ב,¹³ החלו ה'זכויות הטבעיות' לצבור כוח רב יותר בעולם המערבי, ובעקבות שתי מלחמות העולם והקמת ארגון 'האומות המאוחדות' התחזקה מאוד חשיבותן בעולם המערבי. 'זכויות טבעיות' אלו אינן קיימות גם בימינו בחלק גדול ממדינות העולם השלישי, בסין ובחלק ניכר ממדינות ערב. עובדה זו נובעת לרוב מחוסר הכרה או חוסר הסכמה עם

¹⁰ תולדות העולם מאת ה. ג. ולס, עמ' 187-185

¹¹ התרגום מתוך ויקיפדיה העברית.

¹² התיקון ה-13 בחוקת ארה"ב - התיקון על ביטול העבדות, חוקק בשנת 1865 (הכרזת העצמאות האמריקאית הייתה ב-1776). בניגוד לטעות היסטורית נפוצה, מלחמת העצמאות האמריקאית לא נפתחה בשל ניסיון חקיקה לביטול העבדות, אלא בעקבות ניסיון חקיקה האוסר על הרחבת חוקיות העבדות למדינות הצפון. הצהרת שחרור העבדים באמצע המלחמה הייתה בסופו של דבר מהלך פוליטי, כך לדוג' ניתן לצטט ממכתבו של אברהם לינקולן להוראס גרילי: "מטרת הראשונה במעלה היא להציל את האיחוד ולא להציל או להכריז את העבדות...". הסיבות לפרוץ המלחמה מתוארות בפירוט ב'היסטוריה', כרך 4, מאת צ'רצ'יל עמ' 139-133. ובנוגע להכרזה על שחרור העבדים בעמ' 180-179.

¹³ בשנת 1865

זכויות אלו. חוסר ההסכמה יכול לנבוע משלטון המפחד לאבד מכוחו, או מסתירה בין זכויות אלו לבין האמונות הקיימות (לדוגמא, כבודה של אישה הוא שלא תיראה על ידי אנשים זרים) או לחוקי המדינה.¹⁴

אלאדין ומנורת הקסמים

אנסה לעסוק בנושא דרך המדיה הקולנועית; עיסוקו העיקרי של הסרט אלאדין הוא 'חירות'. הסרט הוא עיבוד של סיפור-עם ערבי בשם 'עלא-דין ומנורת הקסמים', מתוך סיפורי אלף לילה ולילה.¹⁵ בדומה למאמרי ב'אביע' 16, 17, ברצוני לעמוד על ההבדלים בין המקור לבין הסרט ובכך לנסות ולחדד את המסרים אותם מנסים יוצרי הסרט להעביר לנו.

בסיפור המקורי, אלאדין מיודענו הוא בנה של אישה אלמנה מהעיר אגרבא. מכשף מרושע מתחזה לדודו של אלאדין ומביא לו אוכל ומתנות (ביניהם טבעת אשר בתוכה שוכן ג'יין),¹⁷ ובכך משכנע אותו לרדת אל מערת סתרים ולהוציא לו משם מנורה פשוטה. בצאתו מהמערה אלאדין מתקשה לצאת מהפתח הצר, וכשהוא מסרב לתת למכשף את המנורה, המכשף נועל אותו בתוך המערה. אלאדין משתמש בג'יין שיש לו בתוך הטבעת כדי לצאת החוצה. יום אחד אלאדין משפשף בטעות את המנורה, ומתוכה יוצא ג'יין, חזק יותר מהג'יין שיש לאלאדין בטבעת; אלאדין מבקש מהג'יין שיעשה אותו לאדם הכי עשיר בכל אגרבא ובן-לילה מקים הג'יין ארמון מפואר מלא בכל טוב. לאחר מכן מתחתן אלאדין עם הנסיכה יסמין והם חיים בעושר ואושר. יום אחד שומע המכשף כיצד אלאדין בנה את הארמון ומבין שהג'יין של המנורה נמצא אצלו. הוא

¹⁴ אפילו במדינה 'מתקדמת' כארה"ב, פרשיות של אפליית אפרו-אמריקאים מעלות את השאלה האם באמת קיים שוויון מוחלט בין כלל האזרחים (גם בקבינט הנוכחי, של ברק אובמה, יש רוב מוחלט של גברים לבנים).

¹⁵ הסיפור אינו מופיע במקורות הערביים שלפנינו, אך על פי עדותו של המתרגם הצרפתי מדובר בסיפורים שנמסרו לו בע"פ על ידי סוחר סורי, מה גם שסגנונם תואם את הסגנון הכללי של סיפורי אלף לילה ולילה. להרחבה עיין ב'לילות ערב: מסיפורי אלף לילה ולילה', כרך א', עמודים 31-11.

¹⁶ 'פוקהונסט ביהודה ושומרון - מה בין אינדיאנים, יהודים ואדמה'

¹⁷ ג'יין הוא יצור על טבעי מהפולקלור הערבי, ישנם ג'ינים המאמינים באללה וישנם ג'ינים כופרים. לג'יין יש כוחות כישוף, אולם ניתן לכלוא אותו בתוך חפצים (כמו בסיפור 'הדייג והעפרית').

מתחפש לרוכל המחליף מנורות משומשות בחדשות, ויסמין, אשר אינה יודעת על הג'ין, נותנת את המנורה למכשף. מיד מצווה המכשף על הג'ין שבמנורה להעביר את הארמון למדינה רחוקה. כשאלאדין חוזר ומגלה שהארמון איננו הוא מבין מה קרה, ומצווה על הג'ין שבטבעת להעביר אותו אל הארמון. הוא מתגנב לתוכו, מוצא את המנורה, ומצווה על הג'ין להחזיר אותו ואת הארמון לאגובה, ולהשאיר את המכשף הרחק מהם. בסוף הסיפור אלאדין ויסמין חיים באושר ועושר, ונזהרים הפעם שאיש לא יגנוב להם את המנורה.

כדאי לשים לב להבדל בין יחסי ג'יני¹⁸-אלאדין בסרט, לבין יחסיהם בסיפור. בסיפור המקורי, הג'ין אינו יותר ממשרת חסר אופי או עמדה. אין קשר ממשי בינו לבין אלאדין, הוא אינו מרגיש רע לבגוד בו כאשר המכשף לוקח את המנורה, וגם אינו שמח לחזור לרשותו של אלאדין, שמצידו לא חושב לרגע לשחרר אותו. לעומת זאת, בסרט של דיסני יחסי ג'יני-אלאדין קרובים יותר ליחסי חברות מאשר לכל דבר אחר, כך לדוגמה, אלאדין 'עוקץ' מג'יני משאלה אחת, וג'יני מעמיד פנים שאלאדין הביע משאלה שהוא יציל את חייו. מאידך, ג'אפר, הוויזיר¹⁹ של הסולטן (המקביל למכשף בסיפור המקורי), מתייחס לג'יני כעבד (פונה אליו כ'עבד', דורך על פרצופו וכו') ורק אז אנו מבינים כמה היחסים בין אלאדין וג'יני אינם יחסי אדון-עבד.

גם הדמויות בסרט מורכבות יותר מאשר במקור. בעוד שבסיפורי אלף לילה ולילה הדמויות 'שטוחות' (חסרות אישיות או עומק) הרי שבסרט הדמויות 'עגולות' (מורכבות) בהרבה, ומתברר שכל אחת מהן משועבדת מסיבותיה. יסמין, הנסיכה "חסרת הדאגות", לכודה פיזית בתוך הארמון, ומחשבתית בהכרח להתחתן לפני גיל 18. הסולטן, השליט המוחלט של אגובה, לכוד הן באי יכולתו לשנות את החוקים, והן בתלותו בג'אפר. ג'אפר, השליט האמיתי

¹⁸ הדמות בסרט מכונה ג'יני, דבר המבטא כינוי חיבה, אך גם מייחד את ג'יני, בניגוד לסיפור באלף לילה ולילה שם יש הופעות רבות של ג'ינים.

¹⁹ משמעותה המילולית של המילה היא שר, בסיפורי אלף לילה ולילה הוויזיר הוא יד ימינו של המלך, ומי שאחראי לדאוג לביצוע את רצונותיו של המלך.

בממלכה, לכוד בתאוותו לכוח (שלושת המשאלות של ג'אפר הן בקשות לעוד ועוד כוח). וכמובן ג'יני, יצור כל-יכול, אשר לכוד בתוך המנורה וחסר יכולת פעולה עצמאית. לכאורה אלאדין הוא עוד דמות בסרט, הוא נער אשפתות נטול מחויבות וחופשי אך מצד שני הוא משתוקק לעושר ולכבוד. אולם אלאדין, כפי שמתברר בסרט, הינו 'הלום בלתי מלוטש'. דבר המייחד אותו ומאפשר לו להיכנס למערת הקסמים.

במה מתבטא ייחודו של אלאדין? נראה שהתשובה לכך נעוצה גם היא במימד החירות; אלאדין הוא המשחרר הגדול, הוא משחרר את יסמין, הן מהשעבוד המחשבתי ("את חופשייה לבחור את בעלך בעצמך") והן מהשעבוד הפיזי (טיול על מרבד הקסמים, 'עולם חדש'). הוא משתחרר בעצמו מהצורך בעושר ובכבוד, על ידי כך שהוא משחרר את ג'יני ומוותר בכך על האופציה לשוב ולהיות נסיך. הוא גם משחרר את הסולטאן מהשעבוד לחוק, כאשר הסולטאן מחוקק שהנסיכה יכולה להתחתן עם מי שתרצה. באופן כמעט אבסורדי, עצם ההכרה של אלאדין בזכותם של האנשים לחירות מאפשרת להם לוותר על אותה חירות כדי לעזור לו, כך יסמין מוכנה להעמיד פנים שהיא מאוהבת בג'אפר, וג'יני מוכן לוותר על הסיכוי להשתחרר מבית המנורה בשביל להפוך את אלאדין שוב לנסיך.

בניגוד לאלאדין אשר משחרר אנשים משעבודם, ג'אפר מנסה לשעבד אותם תחתיו. תחילה מבקש ג'אפר להיות הסולטן, ע"מ לשלוט ביסמין ובסולטן. כאשר הוא מגלה שיסמין עדיין אינה נכנעת לו, הוא מבקש להיות המכשף החזק ביותר. וכאשר הוא מצליח להכניע את יסמין (על ידי כליאתה, השמדת מה שלא ניתן לשלוט בו), אלאדין מכעיס את ג'אפר בכך שהוא אומר לו שג'יני תמיד יהיה חזק ממנו וממילא ג'אפר לא יכול לשלוט בו לנצח, ובכך גורם לג'אפר

לבקש להיות הג'ין החזק ביותר. ג'אפר אכן נהפך להיות ג'ין רב עוצמה, אך ביחד עם כוחו של הג'ין הוא גם משתעבד מבחינה פיזית למנורה.²⁰

שאלת החירות איננה חלק מגוף הסרט אלא מוצגת כברורה ומובנת מאליה, אך עובדה זו נובעת מאנכרוניזם של הלבשת ערכים מהתקופה המודרנית על תקופה קדומה ממנה.²¹ רעיונות כמו זכויות הנשים או זכויות לעבדים לא עלו כלל על דעת המחברים של סיפורי אלף לילה ולילה.

מהיכן נובעות חירויות אלו? הסרט כלל אינו שואל וודאי שלא עונה על שאלה זו. מבחינת יוצרי הסרט פשוט הדבר שכל עבד שואף לחירות, כל אישה רוצה לבחור את בעלה בעצמה, כל עני רוצה להיות עשיר וכל וזיר חולם להיות סולטאן. יתרה מזאת, ברור ליוצרי הסרט שאותן חירויות מגיעות לבעליהם ללא כל סיבה אנושית, ממש כשיטת ג'ון לוק. הדבר היחיד היכול לשלול חירויות אלו הוא פגיעה בחירותם של אנשים אחרים. אפילו ג'יני - יצור שמעולם לא היה חופשי, ולא ניתן לטעון שהזכות מגיעה לו מסיבות היסטוריות - זכאי לחירות.

החירות בתורה

במאמרו מתייחס יותם משה לשאלת החירות, 'דרור' בשפה המקראית. יותם טוען שבשורת התורה - הנובעת מהקשר בין האדם לאדמה - הינה בשורת החירות. לטענתו, קשר זה משחרר את האדם מתלות בגורמים אחרים, וממילא מאפשר לו עצמאות מוחלטת. הקשר בין האדם לקרקע חזק עוד יותר אצל עם ישראל המצווה על ה'יובל'; אחת לחמישים שנה חוזרות הקרקעות לבעליהן המקוריים, פעולה היוצרת מציאות בה לכל אדם מישראל ישנה האפשרות לנקודת פתיחה חדשה. שחרור העבדים ביובל מבטא אף הוא את החירות המוחלטת של היהודי, שאינו ניתן לשעבוד כלל מלבד לקב"ה.

²⁰ הדברים מפורשים יותר בסרט: 'אלאדין 2: שובו של ג'אפר' שם מתברר שג'יני נחלש משמעותית בשל שחרורו מהמנורה, בנוסף מתברר שהשמדת המנורה מובילה להשמדת ג'יני, דבר זה אינו תואם את הפולקלור הערבי הקלאסי, מדובר פה בשינוי של דיסני.

²¹ כך גם הסרט פוקהונטס יוצא נגד הקולוניאליזם, ומתרחש מאות שנים לפני שהמונח כיבוש הפך לביטוי משחית, כפי שניתן לראות במאמרי 'פוקהונטס ביהודה ושומרון', אביע 17.

לדעתי, על אף שיש אמת בדברים, והתורה מבשרת לאדם על חירות, יש להבדיל בין החירות היהודית - המעניקה חירות לאדם מאחר והוא משועבד לקב"ה, לבין החירות המערבית הנובעת מתפיסת עולם בה החירות הינה 'זכות טבעית' - אקסיומה נטולת מחויבות.

כמובן, לא ניתן לסקור בכמה עמודים את כל המערכת הכלכלית-חברתית שמציגה התורה דרך מצוותיה. לכן, ברצוני לגעת בשתי מצוות הנוגעות ישירות לנושא העבדות: הראשונה היא כמובן מצוות עבד עברי, השנייה היא מערכת השמיטה והיובל, שנדון בכללה בשל סעיף שחרור העבדים בשנת היובל.

א. עבד עברי

פרשיית עבד עברי מופיעה שלוש פעמים בתורה.²² בשתיים מתוך השלוש מצוינת במפורש הסיבה לשחרור העבד - יציאת מצרים: "כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים, עֲבָדֵי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם"²³ "וְיִזְכְּרֶתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ עַל כֵּן אֲנֹכִי מְצַוְךָ אֶת הַדְּבָר הַזֶּה הַיּוֹם".²⁴ בעוד שהעבד משתחרר בשל היותו עבד לה', ולא עבד לעבד, הרי שעל האדון לשחרר את העבד מאחר וגם הוא היה פעם עבד, ובשל כך עליו להימנע מלשעבד אנשים אחרים. במקור השלישי, בפרשת משפטים, אין נימוק למצוות עבד עברי,²⁵ אולם לעניות דעתי, גם בפרשה זו ניתן להבין את טעם המצווה מתוך דין רציעת אוזנו של העבד המסרב להשתחרר. כאשר בוחר עבד להישאר תחת אדונו במקום לצאת לחופשי, על האדון לרצוץ את אוזנו של העבד, ומעשה זה בעצם 'מקבע' בחירה זו. הטלת מום קבוע בבן אדם אינה תופעה נפוצה בעולם היהודי,²⁶ וכאשר למעשה הטלת המום מצטרף הביטוי 'ועבדו לעולם', המשווה את מעמדו של העבד העברי לעבד הכנעני²⁷ כפי שעולה מהפסוק "וְגַם מִבְּנֵי הַתּוֹשָׁבִים הַגֵּרִים... לְעֵלְמָם בָּהֶם תַּעֲבָדוּ וּבְאֶחֶיכֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ בְּאֶחָיו לֹא תִרְדֶּה בּוֹ

²² שמות כ"א, ויקרא כ"ה ודברים ט"ו.

²³ ויקרא כ"ה, נ"ה

²⁴ דברים ט"ו, י"ח

²⁵ בדומה לשאר פרשת משפטים בה אין נימוקים למצווה.

²⁶ למעט ברית מילה. אם כי ברית המילה היא מצווה טקסית, מעין כניסה לעם ישראל. בנוסף מדובר פה בתינוק, המודע פחות לנוק הנעשה לו, ומנגד ברציעת האוזן ישנו מום חיצוני הנראה לעין ומסמן את האדם כעבד.

²⁷ לעבד אין יכולת להתחרט לאחר הרציעה ולצאת לחופשי. רק היובל ישחרר אותו.

בַּפָּרֶךְ²⁸, נראה בצורה ברורה שהתורה אינה אוהבת את החלטת העבד לשרת תחת האדון ולא תחת א-לוהים. במדרש אגדה בגמרא מופעים דברים אלו במפורש:

רבי יוחנן בן זכאי היה דורש, מה נשתנה און מכל אברים שבגוף, אמר הקב"ה, און ששמעה על הר סיני בשעה שאמרתי כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו - ירצע (בבלי קידושין, כב, ב)

על פי המדרש ניתן לראות, שטעם המצווה לשחרר עבד עברי, הוא מכיוון שאדם מישראל יכול להיות משועבד אך ורק לה', ולפיכך אסור להשתעבד לבשר ודם. שחרור העבדים אינו נובע מ'זכות טבעית' של האדם לחירות כי אם משעבוד קודם של האדם, שעבוד לה'.

ב. שמיטה ויובל

גם מערכת השמיטה והיובל מבטאת לעניות דעתי את שייכותה של הקרקע לה'.²⁹ מצוות השמיטה מנומקת כבר בתחילת הציווי עליה כך: "ושבתה הארץ שבת לה".³⁰ איסור העבודה בשדה מבטא את שייכותה של הקרקע לה', האוסר לעבוד אותה באותה שנה. גם היובל, הבא בין היתר לשמש כמעין ווסת כלכלי, מבטא בעוצמה את שייכות הארץ לה' - הקרקעות חוזרות לבעליהן והעבדים משתחררים מאדוניהם. אולם באותה שנה, תחת שיתחיל האדם לעבוד את הקרקע 'שלו', הקרקע שובתת מאחר והיא שייכת לה', והוא זה שמצווה על השבתתה.

נקודה זו, שבה הריבון ה'שומט' את הקרקע הוא ריבונו של עולם, מודגשת בהשוואה למערכת היובל, שנהגה בתרבות האכדית:

הכרזת דרור הייתה נוהג מקובל על מלכי המזרח הקדום להכריז על "תיקונים חברתיים שעיקרם שמיטת החובות של המדינה ושל הפרט, שילוח עבדים, החזרת קרקעות ותיקון עיוותים כלכליים אחרים"

²⁸ ויקרא כ"ה, מ"ה-מ"ו

²⁹ מתנות עניים (לקט שכחה ופאה) כשמן כן הן, מתנות. ואין עניין בימינו (שאינן עניים שיגיעו לקחתם) להשאירם בשדה, אפילו בארץ ישראל שם החיוב מדאורייתא. (ע"פ תשובת הרב שמואל אריאל לשאלתי בנושא).

³⁰ ויקרא כ"ה, ב'

(וינפלד, משפט וצדקה, עמ' 3) תיקונים אלו כונו במסופוטמיה durarum/misarum והם מקבילים למילים העבריות מישרים³¹ ודרור. (מקרא לישראל על ירמיהו, פרשת שחרור העבדים עמ' 649)

ניתן לעמוד על שני הבדלים עיקריים בין חוקי הדרור של התורה לבין החוקים האכדיים:

1. זמנים קבועים לעומת החלטות שרירותיות - בעוד שבמזרח הקדום ייתכן ויעברו מאות שנים ללא החלטה על 'איפוס המערכת', הרי שהתורה דואגת ל'איפוס כללי' כל חמישים שנה, ולאיפוסים 'קטנים' פעם בשבע שנים.

2. מלך לעומת ה' - בעוד שבמזרח הקדום היה ביכולת המלך להכריז על הדרור בתור הבעלים של האנשים והקרקעות, בתורה ה' הוא הקורא דרור לארץ, מאחר והארץ³² והאנשים³³ שייכים לו.

מעבר לכך, כל התרבות החקלאית בארץ ישראל תלויה לחלוטין בה'. עבודת האדמה תלויה בשלושה מרכיבים: עבודת האדמה, פעולת האדמה וירידת משקעים. כפי שניתן לראות מפרשיית 'והיה אם שמוע', קשר אדם-אדמה מותנה בעבודת האדם לה', במידה והאדם ישמור על מצוות ה' - ה' יוריד גשם והאדמה תיתן את יכולה. כך גם בלשון חז"ל: "אמונת - זה סדר זרעים"³⁴ ומסבירים בעלי התוספות (בשם ירושלמי שלא נמצא בידינו): "שמאמין בחי עולמים וזורע"³⁵. גם התורה מאמינה בזכויות המגיעות לכל אדם, אולם הסיבה לזכויות אלו קשורה גם היא לה': "שפך דם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשָּׁפַךְ פִּי בְצַלְם אֱ-לֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם"³⁶ אותן 'זכויות טבעיות' עליהן דיברנו בתחילת המאמר, נובעות מכך שהאדם נברא בצלם א-להים, בכך שאנו מכבדים אדם אחר ושומרים על חירותו וחיינו אנו מכבדים את הנקודות הא-להיות שבו. אמונה בזכויות טבעיות של אדם ללא קשר לא-לוהים הינה סוג מודרני של עבודה זרה וסגידה למין האנושי.³⁷

³¹ משמעותה המילולית של המילה מישרים היא צדק.

³² "כי לי הארץ" (ויקרא כ"ה, כ"ג)

³³ "כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם אשר הוצאתי מארץ מצרים" (ויקרא כ"ה, נ"ה)

³⁴ בבלי שבת לא, ב

³⁵ תוס' שם ד"ה אמונת.

³⁶ בראשית ט', ו'.

³⁷ כל הפסקה מבוססת על שיעוריו של הרב פדיה.

בין קודש לחול

לכאורה ניתן לחשוב שכוונתי במאמר זה הינה סמנטית בלבד, אך יש להבין שהעיסוק בשאלת ה'חירות הטבעית' או העבדות לה', איננו עימות בין שתי דרכים שונות להצגת אותה הטענה. לעניות דעתי מדובר פה בהבדל תהומי, וברצוני לנסות לעמוד עליו בעזרת סוגיה אקטואלית; 'חוק הלאום'.

בתחילת השנה, בשלהי כהונת הכנסת ה-19, אחד החוקים שניסו לחוקק בכנסת (ואף עבר בקריאה ראשונה) היה 'חוק הלאום'. מטרת החוק הייתה להציב כערך עליון את יהדותה של מדינת ישראל. החוק הוצג כ'קונטרה' (ניגוד) לחוק יסוד 'כבוד האדם וחירותו' (בו פתחנו את המאמר), אשר מטרתו להציב כערך עליון את ערכי הדמוקרטיה במדינת ישראל. באופן מעט מפתיע, יצאו חלק מחברי הקואליציה נגד החוק, תוך שהם מתחייבים, במקביל, שיעשו הכול על מנת לשמור על האופי היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל. לפי דעתי תפיסת העולם אותה הם משקפים, ותפיסת העולם אותה מציג יותם (שלא במודע) במאמרו, הינה תפיסת עולם לפיה 'מדינה יהודית ודמוקרטית' משמעותה שה'יהדות' צריכה להיות 'דמוקרטית'. תפיסת עולם זו נובעת מאמונה בהתפתחות העולם, ומתוך כך מתעורר ניסיון ל'יישר' את ערכי התורה לערכי הדמוקרטיה. כך לדוגמה, יוזמות כגון 'שמיטה חברתית', מאמצות את הערכים הסוציאליים שקיימים בשמיטה, אך פועלות תוך התעלמות מהקב"ה. השמיטה החברתית מתעלמת לחלוטין מהצד שבו על הארץ לשבות בשל צו ה'. בתפיסה זו קיים לדעתי גרעין של אמת, בהחלט ייתכן שהקב"ה רואה בעין יפה שמירה על זכויות אדם ושלטון דמוקרטי. אך הבעיה בתפיסה זו היא מצמצמת את האינסופי לסופי. וכך דווקא האמונה בהתפתחות העולם ובהתפתחות התורה במקביל עלולה למנוע התפתחות עתידית מתוך תחושת שאננות ומנוחה על זרי הדפנה.

השאלה המוצגת פה הינה שאלה יסודית, האם התורה עדיין רלוונטית בשבילנו? האם עלינו לזנוח את החלקים ה'מיושנים' בתורה, שנועדו לתקופות קדומות, ולהמשיך רק עם הערכים הדמוקרטיים הנכונים גם לתקופתנו אנו? או שמא התורה נצחית, וגם עוד אלף שנה, כאשר הדמוקרטיה והסוציאליזם יהיו אמונות פרימיטיביות, האמירה של התורה תהיה רלוונטית לתקופתה?

שתי תשובות ישנן בבית המדרש:

תשובה ראשונה תראה אמנם בהתפתחות זו התקדמות מעבר לחוקי התורה, אולם היא תכווין את הערכים על פי העקרונות הגלומים במצוות התורה. בתור דוגמה אביא קטעים ממאמרו של הרב אביה הכהן:

ידועים דברי חז"ל על אשת יפת תואר - 'לא דיברה תורה אלא כנגד יצר הרע'. התורה ניתנה בדורות שבהם נוהג לקיחת אישה שבויה פילגש היה נפוץ ומקובל. התורה במלחמתה בתופעה זו יודעת שאיננה יכולה לעקור את התופעה, וכל כוונתה היא להסדיר את התופעה באופן היותר אידיאלי... יהא מותר לומר שדווקא בימינו שאין נוהגים בהלכה זו, אנו מקיימים את רצונה של התורה בהלכה זו.³⁸

שיטה זו מכירה בבעייתיות של התאמת ערכי התורה לדורנו, ומנסה להתמודד עם בעיה זו בכך שהיא איננה מקדשת תופעות, אלא עקרונות. עדיין קיים חשש שאנו נבסס את העקרונות על סמך תרבות ימינו, אולם עצם העובדה שהדגש אינו מושם על דבר קבוע אלא על מגמה, מאפשרת ביקורת והתפתחות גם אם אנו מאמינים שהמצב כרגע טוב יותר מאשר בעבר.

תשובה שנייה תראה בתורה את שיא ההתפתחות, ואת התפתחות העולם כאל התקדמות לעבר התורה. אחד מהדוגלים בשיטה זו הוא הרב קוק זצ"ל. ברצוני להביא בתור דוגמה את דבריו באגרות הראי"ה:

א"כ כאשר ניגשים אנחנו לחקור איך להבין דרכי היושר הגנוזים באורה של תורה, שהיא כוללת את החזיון של המציאות ביחס להמוסר האנושי... דהיינו שלא להשקיף על המדרגות הפרטיות לפי מצב הפרטי של דור מיוחד, כי אם לפי ערך הנדרש לקבע מוסר כזה שיהיה פועל פעולתו, לפי עצמו ולפי השתלשלות המאורעות שיהיו נמשכים ממנו, עד סוף כל הדורות, להיות תמיד פועל להיטיב ולהשכיל... וממוצא דבר תשכיל, שאע"פ שאין אנו רשאים כלל לבטל את רגשי היושר והחוקים הנולדים מהם ביחס המעשה בהווה, לפי אותן התמונות שהן מתגלות ברגשותינו בהווה, מ"מ אין לנו להתמכר אליהם ביחס של מה למעלה מה למטה מה לפנינו מה לאחור... רוממותה של התורה וא-להיתה א"א כלל שתהיה אחרת כ"א כלי חמדה, לסבב ולכונן את החיים אל המצב שהם צריכים להיות בו. אבל צריך אתה להזהר שלא תחשוב ששני

³⁸ הרב אביה הכהן 'בעקבות ביאור הגר"א לפרשת אמה עבריייה' בתוך: משה בן אשר (עורך), ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר א', ירושלים תשנ"ב, עמ' 84-83.

המעמדים האלה אין להם יחס וצירוף זה לזה, כ"א הם עניינים מצורפים, כאופקים המתחלפים להולך בדרך רחוקה.
(אגרות הראי"ה חלק א', אגרת פ"ט)³⁹

סיכום

יותם משה במאמרו הציג את בשורת הדרור של התורה, הכוללת שחרור העבדים והחזרת קרקעות ביובל. לדעתי, תפיסת החירות שהציג יותם במאמר נובעת במובן מסוים מתפיסת חירות מערבית, הרואה את החירות כזכות טבעית של כל אדם באשר הוא אדם, והנובעת מהפילוסופיה של ג'ון לוק. לאחר שהצגתי את תפיסת החירות המערבית הזו בהבאת הפילוסופים העוסקים בנושא, והן בהשוואת הסרט אלאדין לסיפורו המקורי, הצגתי את הבנתי ביחס לחירות בתורה, חירות הנובעת מכך שהאדם הוא עבד ה'. לחילוק זה, מלבד ההבדל המהותי, ישנן גם השלכות מעשיות, כך לדוגמה יותם ואני חלוקים בשאלה מהי דעת התורה לגבי עבד עברי הבוחר להאריך את תקופת שעבודו, בעוד שיותם לא רואה בכך בעיה, אני טוען שאין רוח התורה וחז"ל נוחה מזה. כמו כן, גם שאלות כגון שמטיה חברתית ותחליפים מודרניים אחרים למערך החירות של התורה עומדות על הפרק. מדעתי של יותם אפשר להבין שניתן להחליף את מערך החירות של התורה במערך אחר, כל עוד הוא ישמור על החירות. אני טענתי שבמערך השמיטה והיובל ישנו גם מימד המבטא את בעלות ה' על הארץ (מימד שלא מצאתי במאמרו של יותם) ולפיכך יש במערך דברים נוספים, מלבד דאגה לחירותו של עם ישראל. לסיום, ניסיתי לעמוד על דרכים בהן ניתן להתמודד עם הפער שבין החירות המערבית לבין 'החירות היהודית', ולטעון שאף אם חוקי התורה אינם האידיאה השלמה לכל השיטות, עליהם לשמש לכל הפחות מצפון מוסרי ביחס לערכים השולטים בתרבות שלנו כיום.

³⁹ זוהי איגרת המיועדת לר' משה ד"ר זיידל, ועוסקת בנושא העבדות והיחס בין לימוד מחקרי לבין לימוד תורה.